

Türkçede Tıd- Fiili, Anlamı, Yapısı ve Türevleri Üzerine Bir İnceleme

An Analysis on the Verb Tid- in Turkish, Its Meaning, Structure and Derivatives

Sunay DENİZ¹

Öz

Türkçenin eski metinlerinde yaygın bir şekilde kullanılan ancak bugün unutulmuş fiillerden biri de ‘engel olmak, mâni olmak, yasaklamak, engellemek, menetmek’ anlamındaki tıd- fiilidir. Fiilin Eski Türkçeden itibaren çeşitli türevleriyle birlikte birleşik yapılarda da kullanıldığı görülür. Eski Türkçede tıd- şeklinde yer alan fiil, Dîvânu Lugâti’t-Türk’te hem tıd- hem de tıy- biçiminde karşımıza çıkar. Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde sadece birkaç türevine rastladığımız fiil önceki işlevliğini kaybetmiş, Eski Anadolu Türkçesinde ise kullanımdan düşmüş veya kaybolmuştur. Çağatay ve Osmanlı sahasında da durum pek farklı değildir. Fakat fiilin Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmadığı ancak ağızlarda birkaç türeviyle varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Bu çalışmada, Eski Türkçede çeşitli türevleriyle kullanılan tıd-fiilinin anlamı, yapısı, türevleri ve kökeni üzerinde durulmuştur. Yöntem olarak tarihî metinler, tarihî ve çağdaş lehçe sözlükleri ve etimoloji sözlükleri taranmış, örnek cümlelerle fiilin tarihî seyir içerisindeki durumu araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tıd- fiili, Türkçenin söz varlığı, etimoloji.

Abstract

One of the verbs that was commonly used in the old texts of Turkish but has been forgotten today is the verb tıd-, meaning “to prevent, to forbid, to obstruct, to ban.” The verb is seen to be used in various derived forms and compound structures from Old Turkish onward. In Old Turkish, the verb appears as tıd-, while in Dîvânu Lugâti’t-Türk, it is found both as tıd-and tıy-. In Khwarezmian and Kipchak Turkish, we only encounter a few of its derivatives, and the verb seems to have lost its former productivity. In Old Anatolian Turkish, it has either fallen out of use or disappeared. The situation is not very different in the Chagatai and Ottoman domains. However, while the verb does not appear in the written language of modern Turkish, it continues to exist in a few dialects. This study focuses on the meaning, structure, derivatives, and origin of the verb tıd- as used in Old Turkish with its various derivatives. The method employed involves examining historical texts, historical and contemporary dialect dictionaries, and etymological dictionaries, with example sentences illustrating the verb’s historical development.

Keywords: The verb tıd-, Turkish vocabulary, etymology.

1 Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, sunay.deniz@balikesir.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8169-4806>, <https://ror.org/02tv7db43>

Makale Türü/ Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/ Received Date: 31.05.2024 – Kabul Tarihi/Accepted Date: 9.10.2024

Atıf İçin/ For Cite: Deniz S., “Türkçede Tıd- Fiili, Anlamı, Yapısı ve Türevleri Üzerine Bir İnceleme”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 2025;24(1):86-95

<https://doi.org/10.17755/esosder.1493872>

License: CC BY-NC 4.0

Giriş

Türk dili başlangıçtan bu yana zengin bir söz varlığına sahiptir. Bu söz varlığının önemli bir kısmını fiiller oluşturur. Bu fiillerden biri de *tıd-* fiilidir. Türkçede *tıd-* fiili, Eski Türkçeden itibaren çeşitli türevleriyle karşımıza çıkmakta ve işlek bir şekilde kullanılmaktadır. “Mâni olmak, menetmek, yasaklamak, engel olmak” (Caferoğlu, 1993, s. 154; Bayat ve Çınar, 2020, s. 218; Wilkens, 2021, s. 710) anlamında Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi döneminde pek çok türeviyle oldukça yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Harezmi Türkçesinde sadece *tıd-*, *tıy-*, *tıyıl-* (Ünlü, 2012, s. 589,591) şekilleri yer alırken Kıpçak Türkçesinde yukarıdakilere ek olarak *tıyılın-* (Toparlı, Vural, Karaatlı, 2019, s. 274) şekli bulunmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde bu fiile veya türevlerinin izine rastlanmamaktadır. Fiilin Çağatay Türkçesi döneminde de pek işlek olmadığı görülmekte ve Osmanlı sahasında da yalnızca “*tıyılmak*” (Tulum, 2011, s. 1174) biçimi kullanılmaktadır.

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde isim, fiil ve birleşik yapılar içinde de kullanılan fiilin *tıy-* şekli ve bu şekle bağlı türevler de kaynaklarda yer almaktadır. İlk dönemlerde yaygın bir biçimde kullanılan ancak günümüze yaklaştıkça işlekliliğini yitiren hatta bazı dönemlerde kullanımdan düşen *tıd-* fiilinin bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında aynı şekli olmasa da birkaç türeviyle yaşamasının ilgi çekici ve bu yönüyle araştırılmaya değer olduğunu düşünüyoruz. Nitekim ağızların sözcükler konusunda daha tutucu oldukları, pek çok sözcüğün yazı dilinde olmasa da ağızlarda yaşadığı bilinmektedir. İşte bunlardan biri de *tıd-* fiilidir ve bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında varlığını sürdürmektedir.

Bu çalışmada Eski Türkçeden itibaren çeşitli türevleriyle bilinen *tıd-* fiili ele alınmıştır. Fiilin anlamı, yapısı, türevleri ve kökeni araştırılmıştır. Bunun için tarihî metinler, tarihî ve çağdaş lehçe sözlükleri ve etimoloji sözlükleri taranmış, metinlerden örnek cümleler verilerek fiilin tarihî seyir içerisindeki durumu incelenmiştir.

Tıd- fiili *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde; *tıdığ / tutığ*: “Engel, mâni, sed”; *tıdığlığ / tutığlığ*: “Mâniyalı, hududlu, engelli” = *tutığ*: “Yasaklanmış, yasak”; *tıdığsız / tutığsız*: “Yasaksız, mâniyasız, engelsiz”; *tıdılmış*: “Yasaklanmış, durdurulmuş, menedilmiş”; *tıdınmak*: “Mâni olunmak, yasaklanmak”; *tıdmağ*: “Mâni olmak, menetmek, yasaklamak”; *tıdulmak* = *tıdılmak* (EUTS, s. 154 - 155) biçimindedir.

Eski Türkçe Sözlük'te yukarıdakilerden farklı olarak: *tıdığ ada*: “Mâni, engel”; *tıdığ kıl-*: “Engel koymak, engellemek”; *tıdığ tutuğ*: “Mâni, engel”; *tıdığsız kadağsız*: “Engelsiz”; *tıdııl- tutul-*: “Engellenmek, bekletmek”; *tıdtur-*: “Menettirmek”; *tıdmağ sergümeğ kıl-*: “Engel olmak, bekletmek” (ETS, s. 218) anlamları verilmiştir. Fiilin bu birleşik yapılarda türemiş biçimleriyle ikileme şeklinde kullanıldığı görülmektedir.

Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch – Deutsch – Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca – Almanca – Türkçe) sözlükte fiilin *'tıd-*: Blockieren, behindern, verhindern || engel olmak, tıkamak, engellemek, önlemek, uzaklaştırmak, mâni olmak; (sich) zurückhalten (von), unterdrücken, aufhalten, anhalten, (eine Ansicht argumentativ) widerlegen, zurückweisen, ablehnen || (bir şeyden) kaç(ın)mak, tutmak, sakınmak, baskı altında tutmak, durdurmak, (bir düşünceyi belgelerle) çürütmek, reddetmek, geri çevirmek; bändigten || terbiye etmek, evcilleştirmek, dizginlemek; eingrenzen || sınırlamak; (Blut, Blutung) stillen || (kanı, kanamayı) durdurmak; (Wolle) zu Flaum verarbeiten || (yün) çırpma; *tıd- bāklā-*: (Elefanten) bändigten₂ || (filleri) terbiye etmek₂, evcilleştirmek₂, dizginlemek₂; *tıd- sārğūr-*: Zurückhalten und zum Stehen bringen, anhalten₂ || tutmak ve durdurmak, durdurmak₂; *tıd- sı-*: Zurückhalten und zerbrechen || alıkoymak ve kırmak, tutmak ve kırmak; (eine Ansicht argumentativ)

widerlegen₂, zurückweisen₂, ablehnen₂ || (bir düşünceyi belgelerle) çürütmek₂, reddetmek₂, geri çevirmek₂; *tida tut-*: Zurückhalten, (Zunge, Körper) im Zaum halten || alkoymak, (dili, bedeni) tutmak; *tidag* → *tidig*; *'tidig*: Hindernis (auch Äquivalent von Skt. *antarāya*), Hemmnis, Hemmung || engel (Skt. *antarāya*'nın da eş değeri), sakınca, tutma, tutukluk; Zurückhaltung || çekingenlik; Bin- dung, Anhaftung || yapışma, bağ; *tidig ada*: Hindernis₂, Hindernis und Gefahr || engel₂, engel ve tehlike; *tidig antiray*: Hindernis und Barriere, Hindernis₂ || engel ve bariyer, engel₂; *tidig köşik*: Hindernis und Verhüllung, Hindernis₂ || engel ve örtü, engel₂; *tidig ot*: Stopfmittel (gegen Durchfall) || ishali durduran ilaç; *tidig tutug*: Hindernis und Hemmnis || engel ve sakınca; Hemmung₂ || tutma₂, tutukluk₂; *tidig tutug bölöki*: Sektion der Zurückhaltung₂ (Skt. *vratāṅga*) || çekingenlik₂ bölümü (Skt. *vratāṅga*); *tidig tutug iş*: Hinder₂nis || engel₂; *tidigig köşikig tarkarmış*: Der die Hindernisse₂ beseitigt hat (Skt. Sarvanīvaraṇaviṣkambhin = Bodhisattvaname) || engeli₂ ortadan kaldırmış (Skt. Sarvanīvaraṇaviṣkambhin = bir Bodhisattva'nın adı); *tidiglig*: Hinderlich, mit Hemmnissen || engel olan, engelli; *tidiglig adalig sav*: Behinderung₂ || engellilik₂; *tidiglig köşiklig*: Hinderlich und verhüllend, mit Hemmnissen und Verhüllungen || engelli ve örtülü; *tidiglig tutuglug*: Hindernisse₂ habend || engelli₂; *tidigsiz*: Ungehindert, ohne Hindernis, schrankenlos, ungehemmt, ohne Ablenkung, ohne Zaudern || engelsiz, engel olmayan, saptırmazsuz hudutsuz, tereddütsüz; n. pr. (ein Bodhisattva) || bir Bodhisattva'nın adı; *tidigsiz ädräm*: Ungehemmtheit || serbestlik; *tidigsiz bilmäk*: Ungehindertes Wissen || engelsiz bilme; *tidigsiz burhan kuti*: (m) Die ungehinderte Buddhaschaft || engelsiz Buda rütbesi; *tidigsiz köjülin*: (adv.) Ohne Ablenkung, ohne Zaudern || saptırmazsuz hudutsuz, tereddütsüz; *tidigsiz nom tilgänin ävirdäci*: Der ungehindert das Dharma-Rad dreht (Skt. *Apratihadadharmacakrapravartana = Bodhisattvaname) || engelsiz Dharma tekerleğini çeviren (Skt. *Apratihadadharmacakrapravartana = bir Bodhisattva'nın adı); *tidigsiz ögdilig*: Der mit unbehindertem Lobpreis (Skt. Asaṅgakīrti = Buddhaname) || engelsiz övgülü (Skt. Asaṅgakīrti = bir Buda'nın adı); *tidigsiz öt-*: Ungehindert hindurchgehen || engelsiz geçip gitmek; *tidigsiz tolun bilgä bilig*: Die ungehinderte volle Weisheit || engelsiz tam bilgelik; *tidigsiz tutugsuz*: Ungehindert₂ || engelsiz₂; *tidigsiz tutugsuz bilgä bilig*: Ungehinderte₂ Weisheit || engelsiz₂ bilgelik; *tidigsizin ~ tidigsiz(in)*: (adv.) Ungehindert, ungehemmt || çekinmeksizin, engelsiz; *tidigsiz tutugsuzın*: (adv.) Ungehindert₂, ungehemmt₂ || çekinmeksizin₂, engelsiz₂; *tidil-*: Sich zurückhalten, sich beherrschen || ihtiyatlı davranmak, kendine hâkim olmak; sich aufhalten || kalmak, oturmak; zurückgehalten werden, gehindert werden || engellenmek, yasaklanmak; stagnieren || durgunlaşmak; aufhören || bitmek; zögern || çekinmek, tereddüt etmek; *tidil- bal-*: Gehindert und gebunden sein || engellenmiş ve bağlanmış olmak; *tidil- köşitil-*: Behindert₂ werden || engellenmek₂; *tidil- tutul-*: Behindert und zurückgehalten werden, zögern₂ || engellenmek₂, çekinmek₂, tereddüt etmek₂; *tidil- üzül-*: Behindert und abgeschnitten werden || engellenmek ve kesilmek; *tidiliş-*: Gegenseitig behindert werden || karşılıklı engellenmek; *tidilişmak*: Das gegenseitige Behindertwerden || karşılıklı engellenme; *tidilişmak tutuluşmak*: Das gegenseitige Behindertwerden₂ || karşılıklı engellenme₂; *tidilişmaz*: Ungehindert || engelsiz; *tidilmaklıg ~ tidilmak(lıg)*: Zurückgehaltenwerden- || engellenme ...; *tidilmak tutulmaklıg*: Zurückgehaltenwerden₂- || engellenme₂ ...; *tidilmaksızın*: (adv.) Ungehindert, ohne Behinderung || engelsiz; *tidiliş-* → *tidiliş-*; *'tidin-*: Sich enthalten, sich zurückhalten, aushalten || (bir şeyden) çekinmek, içtinap etmek, sakınmak, dayanmak; zurückgehalten werden, aufgehalten werden, behindert werden || tutulmak, alikonulmak, engellenmek; *tidin- tutun-*: Aufgehalten werden₂, behindert werden₂ || engellenmek₂; *tidindur-* → *tidintur-*; *tidinmak*: Verhindertsein, Zurückhaltung || çekingenlik, çekinme; *tidinmamak*: Nicht-Zurückhaltung || çekinmeme; *tidintur-*: Sich zurückhalten lassen || içtinap ettirmek, sakındırmak; *tidmak*: Behinderung, Stoppen, Anhalten, Unterdrückung || engellilik, özürülük, durdurma, baskı; *tidmak kolulamak*:

Anhalten (Skt. *śamatha*) und meditatives Schauen (Skt. *vipaśyanā*) || durdurma (Skt. *śamatha*) ve meditasyona yönelik bakış (Skt. *śamatha*); *tıdmak särgürmäk*: Anhalten und Stillstehenlassen, Anhalten₂ || durdurma₂; *tıdmaksız*: Ohne Anhalten || durdurması olmayan (Wilkens, 2021, s. 710-711-712) anlamında isim, fiil ve pek çok birleşik yapı içerisinde çeşitli şekillerde kullanıldığı görülmektedir.

Orhun Abideleri'nde; “Közde yaş kelser tıda köñülte sıgıt kelser yanduru sakındım” (KT – K 11) “Gözden yaş gelse mâni olarak, gönülden ağlamak gelse geri çevirerek düşünceye daldım” (Ergin, 2011, s. 28-29). *Yenisey Yazıtları'nda*; “Él eri? üçün üç asıg a tıdıg?” (HB – 5) “Yurdumun askeri için üç yaralı (şey) engel?” (Aydın, 2015, s. 130) cümlelerinde tıd-fiiline *tıda* ve *tıdıg* şekillerinde rastlanmaktadır. *Uygur Yazıtları'nda*; *Öñtünüg tıdar* (Doğuyu (düşmandan) korur); *..tıdıgsız..* (KarB II 3 / KarB I/IV 2) (Aydın, 2018, s. 88, 69).

Eski Uygur Türkçesine ait metinlerden *Üç İtigsizler'de*; *Tıdıgsızning bar kayu yörügi tiptiser. Bütün edsizi üze tıddaçı ürtdeçi yokındın atı bolur ermez tıdıgsız tip* “Engelsizin hangi mânası var?” diye dersin, bütün cisimsizliği ile engelleyen örten (inin) yokluğunda adı “engelsiz” olur, değildir”; *..köz erklig öng atқанguta tıdılsar yapşınсар* “Göz organı renk objesinde engellense-yapışsa”; *anılı munılı bir ikintike tıdılsmaz üçün tip bo köngül köngülteki nomta..* “Onu bunu birbirine karşılıksız engellemez oldukları için (kabul etmeli) ta bu gönül ve gönüldeki...” (Özönder, 1998, s. 35, 72, 55, 86, 36, 73) biçimlerinde karşımıza çıkmaktadır.

Aç Bars Hikâyesi'nde; *Näçökin ärsär tuysar oñarsar ötrü ürküp bälñläp tıdıg ada kılıp küsämış küsüşümin kandurmagay tep böğünüp* “Her nasıl olup da fark ederlerse sonra korkup engel olarak isteğime karşı gelmesinler, diye düşünüp” (Gulcalı, 2015, s. 153).

Maytrısimit'te; *Edgü kutluğ bizni köyüp tıdılar ötlediler tip nomlayurlar erdi* “İyi kutlu...bizi yakıp (bize) engel oldular, tehdit ettiler diye vaaz ederlerdi”; *Şakim(un) (burқан) üküş türlüg tıdıgın..yaruқdın unamadı..* “Şakyamuni burkan çok çeşitli engellerini..ışktan... tasvip etmedi”; *ödün oñmaz kavırlmaz kut küçinte tıdıgsız tut..* “zaman, solmaz kavırlmaz sevap sayesinde engelsiz..” (Tekin, 2019, s. 127, 240, 114, 232, 78, 210).

Prens Kalyânamkara Pâpamkara Hikâyesi'nde; *...yarlıg bolzun tıdmazun barayın tep ötünti* “Bana krallık emri (izni) verilsin, beni engellemeyiniz, bırakın gideyim”; *Köñlin bertmännär ötürü küñiñä tıdıgsız berdi..* “Bunun üzerine prens her gün engelsiz para dağıttı” (Hamilton, 2020, s. 40, 34).

Karahanlı Türkçesi Sözlüğü'nde daha önce verilen şekillerden farklı olarak; *tıdğuçı*: “Men’ eden, mani olan”. *Biligsizni bordın söküp tıdğuçı* KB.2095; *tıdıglıg neñ*: “Kendisine varılması yasak edilmiş nesne” DLT,CI,496-4; *tıdındı neñ*: “Esirgenen, yasak edilen şey” DLT,CI,449-5; *tıdıln-*: “Kaçınmak, tıynmak; söz söylerken duraklamak” DLT,CII,242-15 *Er ıştın tıdılnı* DLT,CII,242-15; *tıy-*: “Mâni olmak, kapatmak” *Ol anı tıydı* DLT,CIII,244-6 (KTS, s. 797-798-800) gibi fiil ve sıfat fiil eki almış biçimiyle hem sıfat tamlaması bünyesinde hem de yapım eki alarak türemiş şekliyle kullanılmaktadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te ise fiilin *tıd - ~ tıt -*: “Engel olmak” → *tıy-*; *tıdındı*: “Yasak edilmiş olan”; *tıdış*: “Engel olma”; *tıdış-*: “(Birbirlerine) karşılıklı engel olmak”; *tıdıln-*: “(İş vb. bir şeyden) kaçınmak” (DLT, s. 875) biçiminde türevleri yer almaktadır.

Kutadgu Bilig'de; *Negü tir eşitgil bilig birgüçi/Biligsizni bordın söküp tıdğuçı* (Bilgi veren ve bilgisizi yererek içkiden men’ eden insan ne der, dinle); *Biri sözlegü ol tokuzı tıdıg / Tıdıg söz tüpi aşı barça yıdıg* (Biri söylenebilir, dokuzunun söylenmesi yasaktır; yasak sözler aslında hep fenadır); *Tapuğka irig bol yazuқта tıdın/Saňa teggü ermez tapuğda adın* (İbâdette

gayretli ol, gūnahtan sakın; sana āhirette ancak ibādetin faydası dokunur) (Arat, 2007, s. 226, 117, 155; Arat, 2003, s. 158, 83, 109).

Atebetü'l-Hakayık'ta; *Akı bol saña söz sökünc kelmesün/Sökünc kelgü yolnu akılık tıyur*" (Cömert ol, sana söz, sövme gelmesin/Sövme gelecek yolu cömertlik kapatır) (Arat, 2006, s. 58, 91).

Harezmi - Altınordu Türkçesi Sözlüğü'nde fiille ilgili sadece *tıd-*: "Engel olmak, mâni olmak"; *tıy-*: "Tutmak, alıkoymak, yasak etmek"; *tıyıl-*: "Durmak, kesilmek, dinmek" (HATS, s. 589, 591) şekilleri yer alırken bu dönemde fiilin pek işlek olmadığı görülmektedir.

Çılaşü'l-Enbiyâ'da; *Mevli ta 'âlâ ol ak küverçgünni yana ıdtı, kelip kanatı birle ol kesük elgini sıkadı, ağrığı kalmadı, kanı tıdıldı* (Ata, 2019, s. 208) "Yüce Mevla o ak güvercini yine gönderdi, gelip kanadıyla o kesik elini sıktı, acı sızı kalmadı, kanı durdu"; *Ey karındaşım oğlu, men bu mâlnı kişilerdın kılsam sen meni tıdmağıl* (Ata, 2019, s. 416) "Ey kardeşim oğlu ben bu malı kişilerden istesem sen beni engelleme"; *Hüküm, kaza, buyruk, tıyığ Allāhniñ turur* (Ata, 2019, s. 169) "Hüküm, kaza, buyruk, yasaklama Allah'ındır."

Mu'inü'l-Mürîd'de; *Tıyılmas suwı yā irin kı müdām/Bu beş vaktda beş yunsa bolğay tamam* "Eğer su, irin ya da kan sürekli akıyor ve engellenemiyorsa, o zaman insanın beş vakitte beş kez abdest alması gerekir" (Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 103, 162).

Mukaddimetü'l-Edeb'de; *...ol ganimet tutmaq kadğuluğ boldı tıyıp tutdı anı kendü yığıldı, saklandı andın* (Yüce, 2014, s. 58) "O ganimeti almak kaygı verici oldu ondan (onu almaktan) kendini engelledi, ondan sakındı."

Kutb'un Hısrav u Şîrîn'i'nde; *Anı émgetme iyretme özünni / Şabr kı yıglama tıdğıl közüñni* (Demirci, 2021, s. 277) "Ona zahmet verme kendini üzme, sabret gözyaşını tut, sabret"

Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümeleleri Sözlüğü'nde fiilin sadece *tıy-* / *tıd-*: "Tutmak, alıkoymak"; *tıyığ*: "Yasa, kanun"; *tıyıgsız*: "Yasaklanmamış" (DBKTS, s. 746) gibi biçimleri yer almaktadır ve önceki dönemlere nazaran pek yaygın bir kullanım alanının olmadığı görülmektedir.

Kıpçak Türkçesi Sözlüğü'nde ise yalnızca *tıy-*: "Engellemek, tutmak"; *tıyıl-*: "1. Son vermek, sonu olmak; 2. Yasaklamak, engel olmak"; *tıyılın-*: "Yasaklanmak" (Kıp.TS, s. 274) türevleri bulunmaktadır ve Eski Türkçedeki biçimlerin pek çoğu bu dönemde görülmemektedir. Codex Cumanicus'ta *tıy-*, *tıyıl-*, *tıymak* ve *tıyalma-*: "Hâkim olamamak, tutamamak, engel olamamak" (Argunşah ve Güner, 2022, s. 517, 682) şekilleri bulunmaktadır.

Çağatay Türkçesi Sözlüğü'nde sadece *tı-* / *ti-*: "Men etmek, men eylemek"; *tit-*: "Men etmek, engellemek, mukavemet etmek, dağıtmak, saklanmak"; *tıy-*: "Önlemek, engel olmak, men etmek, yasaklamak"; *tıyan-*: "Çekinmek, kendini tutmak"; *tıyur-*: "Engellemek, durdurmak, alıkoymak" (ÇTS, s. 1121, 1123) biçimleri yer almaktadır.

Türkçenin VIII. - XVI. Yüzyıllar Arasında Sözcük Dağarcığı'nda yukarıda verilenlerden farklı olarak; *tıdılış-*: "Birbirini engellemek" (TSD, s. 630) biçimi yer alır. *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*'nda sadece *tıyılmaq*: "El çekmek, çekilmek, vaz gelmek, vaz geçmek, feragat etmek, ferağ etmek, hālî olmak, kalmak" şekli bulunur (Tulum, 2011, s. 1774). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü* veya *Tarama Sözlüğü*'nde bu fiile veya türevlerine rastlanmamaktadır. Dolayısıyla sözcüğün Oğuz Türkçesinde pek yer almadığı anlaşılmaktadır.

Derleme Sözlüğü'nde Kayseri ağzında *tıylma*: “Perhiz”; Muğla ağzında *dıyan*: “Akan suyun önüne kazık ve çalılarla yapılan bent” ve Sinop ağzında *diyek*: “Buzağıya, annesini emmemesi için takılan burunsalık” (DS, s. 3929, 1475, 1529) biçimleri yer alır. “*dıyan*” sözcüğünü Gürer Gülsevin “Kutadgu Bilig Türkçesinden Anadolu Ağızlarına” adlı çalışmasında *tıd-* fiilinin türevi olarak göstermiştir. Ferdi Güzel ise fiille ilgili “Tıd- (> tıy- ~ dıy- ~ diy-) fiili ve bu fiilin Karahanlı Türkçesindeki türevleri Türkiye Türkçesi ağızlarında tespit edilememiştir fakat bu fiilden türediğini düşündüğümüz üç kelime bulunmaktadır. Bu türevlerin hiçbiri tarihi ve çağdaş lehçelerde yer almamaktadır.” (Güzel, 2019, s. 579-591) diyerek “*diyek ve tıylma*” sözcüklerini çalışmasına dâhil etmiştir.

Bugün Çağdaş Türk Lehçelerinde ise *tıd-* fiili ve türevleri şu şekildedir: Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü'nde engellenmek: *Tıyilmek*; engellemek: *Tıyimek* (ATS, s. 3933); Kırım Tatar Türkçesi Sözlüğü'nde *tıymağ (I)*: 1. Birinin yolunu kesmek; duvar çekmek; engel koymak; 2. Durdurmak, tutmak; 3. Sakinleştirmek; *tıyılmağ*: 1. Bent çekilmek; 2. Boğazında kalmak (KTTS, s. 1281); Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü'nde *tıy-*: Engellemek, mâni olmak, men etmek; çevirmek; *tıygı*: 1. Engel, mâni; 2. Vicdan, insaf; *tıygıç*: Engel, mâni; *tıygıç bol-*: Engel olmak, engellemek; *tıygıçlı*: Kanaâtkar, sağduyulu, insafı, vicdanlı; *tıygıçsız*: Zapt edilemez, insafsız; *tıygılı*: Sabırlı, iradeli, ölçülü, insafı; *tıygısız*: Zapt edilmez, sabırsız, şiddetli, insafsız; *tıyım*: Engel, mâni; *tıyım bol-*: Engellemek; *tıyımlı*: Mütevazı, vicdanlı; *tıyımsız*: Ölçüsüz, küstah; *tıyek*: Atların ayağını zincirlemek için kullanılan köstek (KMTS, s. 354,357); Kırgızca-Türkçe Sözlük'te *tıy-*: Durdurmak, yasaklamak (*tıydır-, tıydırış, tıydıruu, tıyıl-, tıyılış, tıyılıu, tıyin-, tıyınış, tıyınıu, tıyış, tıyış-, tıyışuu*) (Kır.TS, s. 2121-2122); Karakalpak Türkçesi Sözlüğü'nde *tıydır-*: Durdurmak, engel çıkartmak; *tıydirt-*: Durdurtmak, engel çıkarttırmak; *tıyğız-*: Durdurmak, engel olmak; *tıyıq*: Silah, malzeme; *tıyıl-*: 1. Durdurmak, durdurulmak; 2. Müsaade etmemek, engel olmak; *tıyıldır-*: Engel çıkartmak, durdurmak, yasaklatmak; *tıyılt-*: Engel çıkartmak, durdurmak; yasaklatmak (Kar.TS, s. 587); Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü'nde *tıyuv*: 1. Yasaklamak; 2. Kötü alışkanlıklarını bırakmayı istemek ve bunlardan uzaklaşmak; *tıyusız*: Engelsiz, mânisiz, serbest, rahat; (Kaz.TTTS, s. 951); Başkurt Türkçesi Sözlüğü'nde *tıy-*: 1. Yasaklamak; 2. Önlemek, engel olmak; 3. Tutmak; 4. İzin vermemek; 5. Bir hareketi durdurmak; *tıygıs*: 1. Destek, alttan koyulan ve dengeleme işine yarayan dayak; 2. Atın boynu yara olduğunda yarasına yular değmesin diye bağlanan yumuşak şey; *tıygısa*: Keçe ağacını sabitlemeye yarayan destek; *tıygısla-*: Açık, yarı bir yere bir şeyler tıkamak, sıkıştırıp tıkamak; *tıyıl-*: Yasak edilmek, engellenmek, izin verilmemek; *tıyış-*: Birbirine engel olmak, izin vermemek, birbirinin yolunu tıkamak (BTS, s. 615); Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde *tıymağ II*: Yatıştırmak, yasak etmek, menetmek; *tıyış* (bk. *tıymağ II*) (YUTS, s.415) gibi türevleriyle varlığını sürdürmektedir.

1. Tıd- Fiilinin Yapısı

Etimoloji sözlüklerinden Andreas Tietze, Marcel Erdal, Sevan Nişanyan, Hasan Eren, Tuncer Gülensoy bu fiili çalışmalarına dâhil etmemişlerdir. Clauson fiilin pek çok türevini benzer anlamlarla vermiş ve *tıd-* için “tıd- (?tı:d-): to obstruct, restrain” (engellemek, kısıtlamak) (EDPT, s. 450) açıklaması yapmıştır. Ancak Clauson “tıd- (?tı:d-) soru işaretiyle sözcüğün kökünün *tı-* fiili mi yoksa *tıd-* fiili mi olduğu konusunda tereddüte düşmüş ve yapısıyla ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir. Paçacıoğlu *tıd-*: “Mâni olmak, alıkoymak” diyerek fiilin sonundaki /d/’yi tıd-: [-d-] (2016, s. 625) fiilden fiil yapım eki olarak göstermiş ve fiilin *tı-* biçimini de vermiştir. Ercilasun da fiilin yapısını “*tı-d-*: Mâni olmak” (2020, s. 66) şeklinde ifade etmiştir. Türkçede fiilden fiil yapan bir -d- eki vardır. Gabain -d- eki için artık canlı olmasa da kuvvetlendirme

bildirir diyerek *to-*: Doymak (<**to-*; *tol-*: Dolmak ve *top-*: “Bütün, hep” var olan **to-*‘dan gelir diyerek **yod-* “mahvolmak, yok olmak” ve *kod-* “koymak”) fiillerini de örnek olarak verdiği sözcükler arasına dâhil eder (1988, s. 58).

Bütün bu bilgilerden hareketle, Paçacıoğlu ve Ercilasun’un -*d-*’yi fiilden fiil yapım eki saymaları ve fiilin kökünün aslında *ti-* olduğu biçimindeki bilgiler en uygun açıklama sayılabilir. Yani -*d-*’nin fiilden fiil yapan bir yapım eki olması, fiilin kökünün *ti-* olduğu düşüncesi doğru bir tespittir.

2. Sonuç

Sonuç olarak Eski Türkçede “mâni olmak, menetmek, yasaklamak, engel olmak” anlamında birçok türeviyle işlek bir biçimde kullanılan *tid-* fiilinin yapısı, *ti-* fiil köküne fiilden fiil yapan -*d-* ekinin getirilmiş biçimi diye açıklanabilir. Bu fiil *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te *ty-* biçiminde karşımıza çıkar ve *tid-* şekline türeyen biçimlerinin de kullanıldığı görülür. Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde yapım ekleriyle genişlemiş *tidîğlig* / *tığığığ*, *tığığ*, *tidîğsiz* / *tığığsiz*, *tidilmîş*, *tığığ*, *tığığığığığ*, *tidilmîş*, *tığığığığığığ*, *tidilmîş*, *tığığığığığığığ* gibi isim ve fiil türevleri yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Ayrıca *tidîğ ada*, *tidîğ kıl-*, *tidîğ tutuğ*, *tidîğsiz kadağsız*, *tidmak sergümek kıl-*, *tidîğlig neğ*, *tığındı neğ* gibi birleşik fiil, ikileme ve sıfat tamlamaları içinde de yer almıştır. Fiilin Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinden sonraki dönemlerde kullanım sahası önemli ölçüde daralmış, fiil işlekliliğini kaybetmiş hatta Eski Anadolu Türkçesi döneminde kullanımdan düşmüş, Osmanlı sahasında da yalnızca *tıyılmak* biçimi kullanılmıştır. Ağzların Eski Türkçeden bu yana pek çok sözcüğü koruduğu bilinmektedir. Eski Anadolu Türkçesi ve Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmayan *ti-* fiilinin Türkiye Türkçesi ağzlarında *tıyılma*, *dıyan*, *diyek* gibi birkaç türeviyle Kayseri, Sinop ve Muğla ağzında kullanılmaya devam ettiği tespit edilmiştir. Bu örnek de ağzların geçmişten bugüne ne denli kıymetli veriler barındırdığını ortaya koymaktadır.

Kısaltmalar

ATS: Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü

BTS: Başkurt Türkçesi Sözlüğü

ÇTS: Çağatay Türkçesi Sözlüğü

DBKTS: Doğu ve Batı Kur’an Tercümelere Sözlüğü

DLT: Divânu Lugâti’t - Türk

DS: Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü

EDPT: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish

ETS: Eski Türkçe Sözlük

EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü

HATS: Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü

HB: Herbis-Baarı

KarB I: I. Karabalgasun Yazıtı

KarB II: II. Karabalgasun Yazıtı

KB: Kutadgu Bilig

Kar.TS: Karakalpak Türkçesi Sözlüğü

Kaz.TTTS: Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü

Kıp.TS: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü

Kır.TS: Kırgızca-Türkçe Sözlük

KMTS: Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü

KT: Köl Tigin

KTS: Karahanlı Türkçesi Sözlüğü

KTTS: Kırım Tatar Türkçesi Sözlüğü

TSD: Türkçenin VIII. - XVI. Yüzyıllar Arasında Sözcük Dağarcığı

YUTS: Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü

bk.: Bakınız

Kaynakça

- Altaylı, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Argunşah, M. ve Güner, G. (2022). *Codex Cumanicus*. Ankara: TDK Yayınları.
- Arat, R. R. (2007). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Arat, R. R. (2003). *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (2006). *Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: TDK Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arıkoğlu, E. ve Alimova, C. Askarova R. ve Selçuk, B.K. (2023). *Kırgızca-Türkçe Sözlük K-Z*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, A. (2019). *Kısaşü'l-Enbiyâ Giriş-Metin-Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Bayat, F. ve Aliyeva Çınar, M. (2020). *Eski Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Barutçu Özönder, S. (1998). *Üç İtigsizler, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha*. Ankara: TDK Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Demirci, Ü. Ö. (2021). *Kutb'un Husrav u Şirin'i Giriş-Metin-Tıpkıbasım*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânü Lugâti't - Türk*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Kutadgu Bilig Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, M. (2011). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Eyüboğlu, İ. Z. (1989). *Türkçede Kökler Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev: Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Gulcalı, Z. (2015). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gülsevin, G. (2006). *Kutadgu Bilig Türkçesinden Anadolu Ağızlarına. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 20. s. 109-121.
- Güzel, F. (2020). *Kutadgu Bilig'den Türkiye Türkçesi Ağızlarına Birkaç Fiil. Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı 26-28 Eylül 2019 Bildirileri*. TDK Yayınları. Ankara. s. 579-591.
- Kanar, M. (2018). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Koç, K. ve Bayniyazov, A. ve Başkapan, V. (2021). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Maşkaraoğlu, S. (2023). *Kırım Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Necipoviç Necip, E. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev: İklil Kurban). Ankara: TDK Yayınları.
- Özşahin, M. (2023). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Paçacıoğlu, B. (2016). *Türkçenin VIII. - XVI. Yüzyıllar Arasında Sözcük Dağarcığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Russell Hamilton, J. (2020). *Prens Kalyanam Kara ve Papam Kara Hikâyesi*. Çev: Ece Korkut, İsmet Birkan. Ankara: TDK Yayınları.
- Tavkul, U. (2020). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, Ş. (2019). *Uygurca Metinler II Maytrisimit*. Ankara: TDK Yayınları.
- Toparlı, R. ve Vural, H. ve Karaatlı, R. (2019). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Toparlı, R. ve Argunşah, M. (2018). *Mu'înü'l-Mürîd*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tulum, M. (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2019). *Tarama Sözlüğü V O-T*. Ankara: TDK Yayınları.

- Türk Dil Kurumu (2019). *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü II. C-D*. Ankara: TDK Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2019). *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü V. O-T*. Ankara: TDK Yayınları.
- Uyğur, C.V. (2019). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2012). *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2012). *Doğu ve Batı Türkçesi Kur’an Tercümeleleri Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch – Deutsch – Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca - Almanca- Türkçe)*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Yüce, N. (2014). *Mukaddimetü’l-Edeb*. Ankara: TDK Yayınları.